

Radmila Radić

Religia w wielonarodowym państwie: przypadek Jugosławii

Wschodnioznawstwo 4, 127-137

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Radmila Radić

Religia w wielonarodowym państwie: przypadek Jugosławii¹

Głównym celem artykułu jest ukazanie relacji między byłym państwem jugosłowiańskim a trzema głównymi instytucjami religijnymi – Serbską Cerkwią Prawosławną, Kościołem Rzymsko-Katolickim i Muzułmańską (Islamską) Wspólnotą Religijną. Ponadto przedstawiona zostanie rola trzech instytucji religijnych w procesie tworzenia Jugosławii w 1918 r., rozwoju Jugosławii i jugoslawizmu w okresie międzywojennym i powojennym oraz po rozpadzie tego kraju w początkach lat 90. Analizowane będą także stosunki pomiędzy trzema instytucjami religijnymi. Dowiedzione zostanie, że w okresie ponad siedemdziesięciu lat istnienia państwa jugosłowiańskiego instytucje religijne nigdy nie współpracowały ze sobą, co było jedną z przyczyn rozpadu państwa jugosłowiańskiego. Zaznaczyć trzeba, że analizowana rola religii w procesie dezintegracji Jugosławii nie została jeszcze dostatecznie zbadana przez naukowców z wyjątkiem zasługującego na uwagę Paula Mojzesa².

1. Międzywojenna Jugosławia

Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców utworzone zostało w 1918 r. jako państwo narodowe Słowian Południowych. W nowym państwie oficjalnie uznane były tylko różnice religijne pomiędzy Serbami, Chorwatami i Słoweńcami reprezentującymi trzy *plemiona* w jednym jugosłowiańskim narodzie³. Jednakże w pierwszej Jugosławii nie było (podobnie jak w powojennym socjalistycznym państwie jugosłowiańskim) czołowego adwokata jugoslawizmu między przedsta-

¹ Niniejszy tekst stanowi tłumaczenie artykułu: R. Radić, *Religion in a multinational state: the case of Yugoslavia*, [w:] Dejan Djokić (red.), *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, London 2003, s. 196-207.

² Zob. Paul Mojzes, *Yugoslavian Interno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans*, New York 1994, oraz wydana przez niego książka: *Religion and War in Bosnia*, Atlanta 1998.

³ Według spisu ludności z 1921 r. w Jugosławii żyło: 46,6% osób wyznania prawosławnego, 39,4% rzymskokatolickiego i 11,2% muzułmańskiego.

wicielami religii (np.: w postaci Josipa Juraja Strossmayera – dziewiętnastowiecznego ideologa idei jugosłowiańskiej).

Serbska Cerkiew Prawosławna (SCP) zaakceptowała utworzenie Jugosławii nie tylko dlatego, że większość wyznawców żyła w jednym państwie ale także dlatego, że razem ze zjednoczeniem terytorialnym Słowian Południowych zjednoczył się Kościół⁴. Mimo to SCP straciła status *religii państwowej*, którym cieszyła się w przedwojennej Serbii i Czarnogórze – w nowym królestwie wszystkie religie były nominalnie równe, i SCP często nie akceptowała *ograniczonego* statusu⁵. Paradoksalnie Serbska Cerkiew, chociaż wsparła konstytucję z 1921 r., napotkała wewnętrzny sprzeciw, zwłaszcza w Bośni i Wojwodinie, wobec wysoko scentralizowanej struktury nowego patriarchatu. Co więcej, pojawiały się głosy wewnątrz Cerkwi żądające oddzielenia kościoła od państwa. Pomimo że w konstytucji z 1921 r. zrezygnowano z zasady *kościół państwowy*, nie odseparowano to Kościoła od państwa⁶.

Wprowadzona w styczniu 1929 r. przez króla Aleksandra dyktatura uzyskiwała poparcie kierownictwa SCP. Patriarcha Barnaba podkreślał ważność *budowy państwa* i popierał *realizację całkowitego zjednoczenia braci tej samej krwi*. Dowodził, że idea jugosłowiańska była *narodową wiarą wszystkich Serbów, Chorwatów i Słoweńców* oraz promował hasło *każdy brat jest umiłowany, obojętnie jakiej będzie religii*⁷. Dopiero po zabójstwie króla w 1934 r. i po utworzeniu rządu Milana Stojadinovicia w 1935 r. pogorszyły się stosunki między SCP a państwem jugosłowiańskim. SCP coraz częściej oskarżała rząd o faworyzowanie Kościoła Katolickiego, co powodowało osłabienie relacji między Cerkwią Prawosławną i Kościołem Katolickim, zwłaszcza podczas kryzysu konkordatowego z 1937 r.⁸

⁴ Przywrócenie patriarchatu serbskiego, zabronionego przez Turków po raz drugi w 1766 r., proklamowane zostało po długich przygotowaniach w 1920 r.

⁵ Konstytucja Widowdańska z 1921 r. wprowadziła zasadę pełnej wolności dla wszystkich religii. Wszystkie uznane wyznania miały prawo do niezależnego zarządzania ich wewnętrznymi sprawami, kierowania ich społecznościami i funduszami. Wszystkim wyznancom i ich przedstawicielom zabroniono używać duchowego autorytetu w celach politycznych. Zob. *The Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovans*, Belgrade 1921, Article 12.

⁶ R. Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Belgrade 1995, s. 20. Według konstytucji z 1931 r. państwo obejmowało religijne wspólnoty większą kontrolą. Ani konstytucja z 1921 r. ani z 1931 r. nie gwarantowały wspólnotom religijnym pomocy finansowej od państwa. Istniało jednak zabezpieczenie w postaci pewnej sumy pieniędzy z budżetu państwa, która mogła być użyta na cele religijne. Była ona podzielona między poszczególne wspólnoty religijne w proporcjach według liczby wyznawców i ich potrzeb.

⁷ N. Žutić, *Narodnosna (nacionalna) politika crkava u Kraljevini Jugoslaviji*, [w:] B. Djurović (red.) *Religija – Crkva – Nacija – Vreme posle rata*, Niš 1996, s. 364-369.

⁸ Nawet przed kryzysem konkordatowym napięcia były silne. W grudniu 1932 r. w Zagrzebiu rozprowadzane były w podziemiu pamflety atakujące *nienasyconego [Serbskiego Patriarchę] Barnabę*. Doprowadziło to do gwałtownej debaty między gazetami katolickimi i prawosławnymi. Władze próbowały hamować dalsze *plemienne* argumenty poprzez zakaz publikacji,

Kościół Rzymsko-Katolicki (KRK) w Chorwacji i Słowenii, podobnie jak SCP, popierał zjednoczenie Jugosławii i tak jak serbski odpowiednik tracił dominujący status jakim cieszył się do 1918 r. w Imperium Habsburskim. KRK na początku przejawiał wiele entuzjazmu w tworzeniu nowego państwa, ale kler miał nadzieję, że zwłaszcza katolickie obszary będą mogły się cieszyć wysokim stopniem autonomii. Co więcej, Jugosławia oferowała najlepszą ochronę przed włoskimi żądaniami terytorialnymi w Dalmacji i przed bolszewizmem. Według ostatnich badań, wsparcie KRK dla Jugosławii było także oparte na *niebezpiecznym samoszukiwaniu* tak, że *Chorwaci mogliby kierować nowym państwem np.: poprzez dominację elementu katolickiego*⁹. Nieporozumienia między KRK i państwem w sferze kultury i edukacji ujawniły się już w 1919 r. a konflikt ten, jak również reforma rolna i konkordat, kontynuowane były przez cały okres międzywojenny.

Prawdopodobnie pierwszą i główną przeszkodą w ustanowieniu ciepłych relacji między Kościołem Katolickim i państwem jugosłowiańskim było to, że KRK był za bardzo kojarzony z Imperium Habsburskim. Reżim spodziewał się także, iż część biskupów chorwackich nie pogodziłaby się ze zniknięciem dualistycznej monarchii¹⁰. Co więcej, chociaż Chorwacka Partia Chłopska (HSS) była antyklerykalną, to relacje między Kościołem Katolickim i HSS, pod przywództwem Vladko Mačka, polepszyły się w latach trzydziestych XX w. W okresie międzywojennym na terenie Chorwacji pojawiły się religijne manifestacje, a Kościół Katolicki stał się kościołem *narodowym* dla Chorwatów, tak jak Serbska Cerkiew Prawosławna dla Serbów.

Trudno jest nakreślić rozwój idei jugosłowiańskiej między muzułmańskimi Słowianami Południowymi, nie tylko dlatego, że przed 1918 r. jugoslawizm był istotnie chrześcijańską serbsko-chorwacko-słoweńską ideą. Muzułmanie, głównie mieszkający w Bośni i Hercegowinie, patrząc na Serbów i Chorwatów, przyjmowali, że mogliby ostatecznie powrócić do swojej *oryginalnej* religii i *oryginalnej* tożsamości. Pomimo tego muzułmańscy przywódcy przyjęli zjednoczenie Jugosławii¹¹.

Jugosłowiańscy muzułmanie utworzyli największą wspólnotę muzułmanów sunnickich w Europie i do czasu wprowadzenia królewskiej dyktatury w 1929 r., wszyscy muzułmanie z Bośni i Hercegowiny (Chorwacji i Słowenii) znajdowali

które mogłyby zranić uczucia religijne któregoś z jugosłowiańskich narodów. Kolejno: Arhiv Jugoslavije (Archives of Yugoslavia, Belgrade) (poniżej AJ), Ministarstvo pravde, poverljiva gradja, *Izveštaj komande Beograda (od 2.12.1932.) Ministarstvu vojske i mornarice i Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije* (od 3.12.1932. i 9.1.1933.) Ministru pravde, AJ – 63-13-2933 i AJ – 63-13-185-933.

⁹ Z. Matvijević, *Politika katoličkog jugoslavenstva (1912-1929)*, [w:] H. G. Fleck, I. Graovac (red.), *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb 1998, t. 1, s. 155-171.

¹⁰ Zobacz np.: list jugosłowiańskiego *chargé d'affaires* przy Watykanie, M. M. Jovanović do jugosłowiańskiego ministra spraw zagranicznych M. Niniwa, 19 styczeń 1926 r., AJ – 69-7-12.

¹¹ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Belgrade 1989, t. 2, s. 802.

się pod zwierzchnictwem najwyższego religijnego autorytetu z Sarajewa, a muzułmanie z Serbii i Czarnogóry byli kierowani przez najwyższego *muftiego* z Belgradu. Wkrótce po zjednoczeniu Jugosławii pojawiła się rywalizacja pomiędzy sarajewskim *reis-ul-ulemem* i belgradzkim muftim o zwierzchność nad wszystkimi jugosłowiańskimi muzułmanami. Rząd jugosłowiański uznał *reis-ul-ulema* Džemaludina Čauševića za religijną głowę wszystkich jugosłowiańskich muzułmanów, jednak nie pozwolił mu na dużą ingerencję w religijne sprawy muzułmańskie poza Bośnią¹².

Muzułmanie z Bośni i Hercegowiny jako Słowianie Południowi byli dominującą grupą między jugosłowiańskimi muzułmanami (inną dużą, dominującą wspólnotą muzułmańską byli Albańczycy). Islamska Wspólnota Religijna (IVZ) była blisko związana z główną partią bośniacką – Jugosłowiańską Organizacją Muzułmańską (JMO). JMO założona została w 1919 r. i prowadzona była przez Mehmeda Spaho, ministra w kilku rządach międzywojennych. Partia ta w swoim programie wymieniała ochronę wiary, zwyczajów i świadomości islamskiej oraz opowiadała się za *równością między islamem a chrześcijaństwem oraz innymi religiami*¹³. JMO wsparła konstytucję widowńską z 1921 r. (faktem jest, że bez jej wsparcia nie zostałaby przegłosowana w parlamencie) i pozostała lojalna państwu przez cały okres jego istnienia. Inna grupa bośniackich muzułmanów, Muzułmańska Organizacja Narodowa, utworzona w lutym 1924 r., podkreślała, że popiera państwowe zjednoczenie Serbów, Chorwatów i Słoweńców, jak również monarchię konstytucyjną pod przewodnictwem dynastii Karadjordjević¹⁴.

W swoim programie IVZ ograniczała aktywność w sprawach religijnych a politykę pozostawiała na drugim planie. Muzułmańscy przywódcy religijni akceptowali jugoslawizm ponieważ koncepcja ta oferowała ochronę przed serbskim i chorwackim nacjonalizmem. Do muzułmanów bardziej przemawiała tożsamość jugosłowiańska niż tożsamość serbska czy chorwacka, ponieważ pozwalała ona na wolności religijne (tylko Słowianie Południowi wyznania prawosławnego mogli być Serbami a za katolików uważano tylko Chorwatów). IVZ była w gorszej sytuacji finansowej i organizacyjnej w porównaniu do KRK czy SCP. IVZ w przeddzień II wojny światowej miała około 1,5 mln wyznawców, 2,2 tys. hodźów [nauczyciel, duchowny muzułmański – przyp. tłum.], ponad 2 tys. meczetów, własne szkoły i uniwersytety.

Prawo dotyczące islamskiej wspólnoty religijnej zmienione zostało w 1930 r. i zabraniało muzułmańskiej autonomii religijnej i edukacyjnej, a minister sprawiedliwości stał się najwyższym administracyjnym zwierzchnikiem kontro-

¹² R. Radić, *op.cit.*, s. 28.

¹³ *Program Jugoslavenske muslimanske organizacije*, Sarajewo 1919, [w:] B. Petranović, M. Začević (red.), *Jugoslavenski federalizam: Ideje i stvarnost 1914 – 1943. Tematska zbirka dokumenata*, Belgrade 1987, s. 204.

¹⁴ *Nacrt programa Muslimanske narodne organizacije*, [w:] ibidem, s. 239.

lującym całą pracę IVZ. *Reis-ul-ulem* zmuszony został do odejścia, ponieważ sprzeciwiał się prawu. Siedziba jego następcy przeniesiona została z Sarajewa do Belgradu, gdzie znajdowała się pod czujnym okiem władzy centralnej. Wiosną 1935 r. powołany na stanowisko premiera Milan Stojadinović zaprosił Mehmeda Spaho do przyłączenia się do rządu. Lider JMO zażądał od państwa pełnej autonomii dla IVZ. Zadanie to ostatecznie zaakceptowane zostało w lutym 1936 r. Nowym *reis-ul-ulemą* został Fehin Spaho, brat Mehmeda, a jego siedziba została z powrotem przeniesiona do Sarajewa. F. Spaho pozostał na stanowisku do czasu swojej śmierci w 1942 r.

Negocjacje nad konkordatem między Watykanem i państwem jugosłowiańskim rozpoczęły się w 1922 r. i zakończyły podpisaniem planu konkordatu w Rzymie w 1935 r. Chociaż cały tekst dokumentu nie został opublikowany, SCP od razu skrytykowała porozumienie podpisane w Rzymie, oskarżając państwo o faworyzowanie Kościoła Katolickiego, serbskie partie opozycyjne wykorzystały okazję, aby skrytykować rząd i księcia regenta Pawła. Stojadinović długo odkładał przedłożenie parlamentowi treści konkordatu. W ostateczności zrobił to wiosną 1937 r. co rozpętało, być może najpoważniejszy, kryzys w czasie jego rządów (1935-1939).

Uchwalenie konkordatu przez parlament wywołało demonstracje uliczne w Belgradzie wspierane przez SCP oraz spowodowało rozłam w polityce. Sytuacja skomplikowała się, gdy w nocy zmarł patriarcha Barnaba. Szybko rozeszły się pogłoski, że Barnaba został otruty przez rząd¹⁵. Po kilku miesiącach protestów rząd został zmuszony do wycofania konkordatu z procedury parlamentarnej, co przyczyniło się do uspokojenia całej sytuacji. W swoich wspomnieniach Stojadinović oskarżał cerkiew o kryzys, argumentując tym, że jej głównym problemem była niezdolność do akceptacji równych praw innych religii¹⁶.

Ostra reakcja Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, której przywódcy polityczni pracowali nad organizacją powszechnego opozycyjnego frontu przeciwko rządowi oraz powstały kryzys powiększały tylko różnice między Serbami i Chorwatami. Interesujące jest to, że episkopat katolicki pozostał stosunkowo neutralny podczas kryzysu, mimo to wykorzystał kryzys do zaznaczenia swojej wyraźnie trudnej pozycji wewnątrz Jugosławii¹⁷. Chorwacka Partia Chłopska i ich lider

¹⁵ Nagła choroba i śmierć patriarchy do końca nigdy nie była zbadana przez policję. Oficjalnie utrzymywano, iż zmarł z powodu zatrucia. W ciągu kilku dni jego dwaj bracia zmarli w podobnie niewyjaśnionych okolicznościach. Krążyły także pogłoski, że późniejszy patriarcha w *prawdziwym* testamencie króla Aleksandra pierwotnie był mianowany jako jeden z regentów królewskich. Testament rzekomo został zniszczony przez księcia Pawła. Więcej na temat teorii spiskowej i konkordatowego kryzysu zobacz: M. Mišović, *Srpska crkva i konkordatska kriza*, Belgrade 1983, s. 162; *Zatamnjena istorija. Tajna testamta Kralja Aleksandra i smrt patrijarha Varnave*, Belgrade 1994, s. 127; I. Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*, Split 1978, s. 133.

¹⁶ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970, s. 481, 518.

¹⁷ AJ, *Predstavka katoličkog episkopata upućena Milanu Stojadinoviću sa plenarne sednice Biskupске konferencje z 10.01.1937*, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, Pov., 63-3-75-37;

Vladko Maček także wykazywali małe zainteresowanie kwestią konkordatu. Maček argumentował, że konflikt serbsko-chorwacki nie miał religijnego charakteru¹⁸. Stojadinović z kolei oczekiwał, że konkordat pomoże jego rządowi osłabić wsparcie Chorwatów dla Mačka oraz chciał ustanowić bliższe kontakty z Włochami i Watykanem a tym samym odizolować emigracyjną ekstremistyczną organizację Ustaša. Mimo to jego plany nie powiodły się i doprowadziły do jego zdymisjonowania na początku 1939 r. przez księcia Pawła.

Nowy serbski patriarcha Gavriło Dožić ustalił bardziej przyjacielskie relacje z rządem, jednak ocieplenie trwało tylko do sierpnia 1939 r., kiedy to nowy rząd jugosłowiański Dragi Cvetkovicia utworzył autonomiczną Banowinę Chorwacką. W bożonarodzeniowym orędmu w styczniu 1940 r., Święty Synod Serbskiej Cerkwi Prawosławnej zaniepokoił się nakreśleniem wewnętrznych granic w kraju, a zwłaszcza dużą mniejszością serbską pozostającą w ramach Banowiny Chorwackiej. SCP doszła do wniosku, iż mimo utworzenia Jugosławii Serbowie podzieleni są we własnym kraju. W grudniu 1940 r., podczas rozmów między reprezentantami cerkwi i państwa w siedzibie patriarchatu, atmosfera była bardzo gorąca. Cerkiew twierdziła, że Jugosławia zwróciła się w stronę państwa antyserbskiego¹⁹. Przystąpienie do paktu trójstronnego w kwietniu 1941 r. doprowadziło do upadku rządu Cvetković-Maček i ociepliło stosunki między SCP i państwem jugosłowiańskim. Było to krótkotrwałe ocieplenie ponieważ Jugosławia w kwietniu 1941 r. jako pierwsza przestała być wrogiem państw Osi. W czasie wojny, mimo że część popów przystąpiła do partyzanckiego ruchu oporu prowadzonego przez komunistów, patriarcha Gavriło i jego kler wspierali monarchię i rząd na uchodźctwie.

2. II wojna światowa

W przeddzień II wojny światowej, w Jugosławii KRK przygotowywał się do obchodów święta z okazji trzynastu wieków przejścia Chorwacji na chrześcijaństwo, a wojna, która wybuchła w kwietniu 1941 r. była postrzegana jako wielkie

Informacija o delovanju katoličkog episkopata, Jugoslavenski list, Sarajewo 12 Oct. i 29 Oct. 1937; *Nadbiskup Stepinac o položaju Katoličke crkve u Jugoslaviji, Hrvatski tjednik*, Vinkovci, 19 Feb. 1938.

¹⁸ W wywiadzie dla gazety czechosłowackiej „Slovak” opublikowanej 8 sierpnia 1937 r. Maček powiedział: *Nas Chorwatów malo interesuju demonstracije i jej inicjatorzy wraz z Patriarchą Barnabą. Musicie rozróżniać między prawosławnymi i Serbami. Nie ma żadnego konfliktu między prawosławnymi a katolikami – naszym problemem nie jest problem religijny. Nasze nieporozumienia z Serbską Cerkwią Prawosławną wynikają z tego, że wspiera ona ideę Wielkiej Serbii.* AJ, Central Press Bureau, 38-199-346.

¹⁹ M. Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941; Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998, s. 240, 617-618.

i donośne wydarzenie Opatrzności. W tym czasie arcybiskup Zagrzebia Alojzije Stepinac opisał proklamację Niezależnego Państwa Chorwackiego (NDH) z 10 kwietnia jako *najważniejsze wydarzenie w historii narodu chorwackiego*. Jeszcze przed kapitulacją armii jugosłowiańskiej, 17 kwietnia, Stepinac wypełniając polecenia rządu udał się z wizytą do przedstawicieli reżimu Ustaszcy, mimo że wcześniej w święceniach złożył przysięgę monarchii²⁰. Niebezpośrednia współpraca Mačka, bezpośrednia współpraca Stepinaca z nowym reżimem oraz pomoc Niemiec i Włoch pozwoliły na przejęcie władzy przez Ustaszcy. Watykan nie potępił agresji przeciw Jugosławii i zredukował stosunki z jugosłowiańskim rządem na emigracji. Jednak Ante Pavelić, szef Ustaszcy, nigdy nie otrzymał od papieża nic więcej niż *de facto* dowód uznania.

Plan Ustaszcy związany z rozwiązaniem kwestii serbskiej (całkowita populacja Serbów liczyła 6 mln a w samym NDH żyło blisko 2 miliony Serbów) mówił o wygnaniu jednej trzeciej Serbów, jedna trzecia miała zostać fizycznie zlikwidowana a reszta miała być nawrócona na katolicyzm. Chociaż czołowi księża katolicycy byli przeciwni terrorowi Ustaszcy w stosunku do Serbów, to wierzone, że prawosławni schizmatycy powinni powrócić do macierzystego Kościoła. Ponadto kler katolicki z zadowoleniem przyjął przejście tysięcy prawosławnych Serbów na religię katolicką.

25 kwietnia 1941 r. Ante Pavelić poinformował *reis-ul-ulemę* by muzułmanie czuli się *jak u siebie we własnym kraju*, w wolnej i niepodległej Chorwacji. Fehim Spaho powitał utworzenie NDH i przyjął Pavelicia 11 maja 1941 r. w meczecie Gazi Husrev-Beg w Sarajewie²¹. Wkrótce do rządu NDH w Zagrzebiu udała się grupa ważnych przywódców muzułmańskich po to, by oddać hołd Pavelicowi. Następnie wydano obwieszczenie, w którym nazywano Muzułmanów lojalnymi w stosunku do reżimu NDH.

Pojawił się także konflikt związany z postrzeganiem muzułmanów przez Ustaszcy jako Chorwatów. Kiedy muzułmanie zdali sobie sprawę z rozmiaru ustaszowskiego terroru, wielu przywódców muzułmańskich zdystansowało się do przestępstw popełnianych wobec Serbów. Wiosną 1941 r. protestowano przeciw decyzjom związanym z masowymi morderstwami na Serbach (a także serbskim akcją odwetowym przeciw muzułmanom)²². W 1942 r. zmarł Fehim Spaho, na miejsce którego nie wybrano zastępcy. Oznaczało to, że do końca wojny muzułmanie z NDH pozostawali bez duchowego przywódcy.

²⁰ S. Alexander, *Church and State in Yugoslavia Since 1945*, Cambridge 1979, s. 19.

²¹ E. Radžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomia Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajewo 1987, s. 11.

²² R. Radić, *op.cit.*, s. 83.

3. Socjalistyczna Jugosławia

Powojenny reżim komunistyczny równo traktował wszystkie religie. Mimo że komuniści opowiadali się przeciw religii, to nie zabraniali jej praktykowania i początkowo próbowali znaleźć *modus vivendi* z przedstawicielami Kościoła. Poparcie wynikało z potrzeby konsolidacji władzy i wsparcia międzynarodowego. Komuniści upewnili się, że nawet w początkowym okresie mieli kontrolę nad przywódcami trzech religijnych wspólnot poprzez rygorystyczne ograniczenie działalności duchowych praktyk. Według konstytucji z 1946 r. Kościół był oddzielony od państwa a edukacja religijna w szkołach została zabroniona. Fundusze państwowe dla wspólnot religijnych radykalnie zostały zredukowane a trzy wyznania stopniowo marginalizowano. Tajna policja nadzorowała kler, który był często zastraszany. Pod największą presją znajdował się Kościół Katolicki z powodu niezaprzeczalnych więzi z byłym reżimem Ustaszcy. Przykład może stanowić proces arcybiskupa Stepinaca, który był bardziej rezultatem odmowy współpracy z nowym reżimem niż przypuszczalna kolaboracja z Paveliciem. Skazany na areszt domowy Stepinac, stał się chorwackim męczennikiem a jego grób w katedrze w Zagrzebiu okrzyknięto główną świątynią chorwackiego nacjonalizmu.

Serbska Cerkiew Prawosławna doznała największych strat ludzkich i materialnych podczas wojny. Jej pozycja w nowej Jugosławii nie była dobra a komuniści widzieli w niej symbol serbskiej hegemonii z okresu międzywojennego. SCP traktowała tworzenie federacyjnej Jugosławii jako próbę podzielenia serbskiego narodu i cerkwi (odrębna, Macedońska Cerkiew Prawosławna ostatecznie utworzona została w latach sześćdziesiątych XX wieku).

Muzułmańscy dostojnicy także nie manifestowali przywiązania do reżimu komunistycznego. Część z nich przebywająca za granicą domagała się uznania niepodległej Bośni²³. Pozycja wspólnoty islamskiej poprawiła się w latach sześćdziesiątych, gdy Jugosławia przystąpiła do Ruchu Państw Niezaangażowanych. Następnie w latach siedemdziesiątych bośniaccy muzułmanie uznani zostali za szósty naród Jugosławii.

Wrogość Watykanu w stosunku do socjalistycznej Jugosławii postawiła jugosłowiańskich katolików w trudnej sytuacji. Stosunki dyplomatyczne między

²³ W kwietniu 1948 r. w Kairze Rada Bośniackich Muzułmanów zaapelowała do brytyjskiego premiera w imieniu wszystkich bośniackich muzułmanów, że przez wieki Bośnia zachowała wyjątkowy charakter i indywidualność. Bośniaccy Muzułmanie zostali opisani jako główne ofiary jugosłowiańskiego komunistycznego reżimu, głównie wspieranego przez cerkiew prawosławną – naturalnych sprzymierzeńców *rosyjskich bolszewików*. Rada poprosiła o brytyjską pomoc w ich walce przeciw komunizmowi, przypominając brytyjskiemu narodowi, że jeżeli przyślą pomoc *małemu narodowi muzułmańskiemu w Europie*, zaskarbią sobie przyjaźń i przychyłność całego świata. Podobne żądanie wysłane było z końcem stycznia 1949 r. z Damaszku i podpisane było przez Derviśa Ćehovića i Mahmuta Kapetanovića. *Public Record Office (London)*, FO 371/78680.

Jugosławią i papieżem zostały zerwane w 1952 r. Dopiero podczas II Soboru Watykańskiego, w latach 1962-1965, zaczęła się widocznie zmieniać polityka papieża. Sobór zdefiniował nowe miejsce i rolę Kościoła we współczesnym świecie, zwłaszcza relacje z państwami socjalistycznymi. Drugi Sobór Watykański przyczynił się również do ustanowienia bliższych stosunków między KRK i SCP. Do tego czasu istniały ograniczone kontakty między nimi, o czym świadczyć może fakt, że katolicki arcybiskup z Belgradu przez dwadzieścia lat nie spotkał się z serbskim patriarchą, który także urzędował w stolicy Jugosławii. Dodatkowo SCP spodziewała się publicznych przeprosin od KRK za śmierć setek tysięcy Serbów zamordowanych w NDH.

W świątecznym przesłaniu z 1963 r. biskup Banja Luki Pichler wyznał, że *bracia wiary prawosławnej* w przeszłości byli mordowani z powodu religii i potępił Ustaszę, którzy z jego punktu widzenia nie byli prawdziwymi katolikami. Jego przeprosiny zostały źle odebrane przez kler katolicki. Mimo to, w kolejnych latach kontakty między dwoma Kościołami były intensywniejsze. Pierwsze spotkanie po wojnie odbyło się w 1967 r. między jugosłowiańskimi przywódcami prawosławnymi i katolickimi. Serbski patriarcha German spotkał się z chorwackim arcybiskupem Šeperem. Rok wcześniej Watykan i Belgrad od nowa ustanowiły stosunki dyplomatyczne.

Po Brionskim Plenum, które odbyło się w lipcu 1966 r. rozluźniła się surowa kontrola partii nad instytucjami religijnymi. Plenum było ważnym punktem zwrotnym w politycznym życiu Jugosławii i doprowadziło do upadku Aleksandra Rankovicia i wiceprezydenta odpowiedzialnego za tajną policję oraz osłabienia centralizmu i krótkoterminowej liberalizacji jugosłowiańskiej polityki. Autokefaliczna Macedońska Cerkiew Prawosławna ustanowiona została w 1967 r. a w 1971 r. słowiańscy muzułmanie uznani zostali za szósty naród Jugosławii. W tym czasie narastało niezadowolenie i opór Serbskiej Cerkwi do współpracy z władzami państwowymi. Zmiany były też widoczne w rejonach katolickich, zwłaszcza w Chorwacji, pomimo ponownego nawiązania stosunków między Jugosławią a Watykanem. Z końcem lat sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych wzrastał chorwacki nacjonalizm nazywany *Chorwacką Wiosną*. Z kolei w Słowenii Kościół milczał, co wynikało z tego, że w republice tej powiązania między religią a tożsamością narodową nie były tak silne jak w Chorwacji.

W połowie lat siedemdziesiątych powrotowi osób z partii konserwatywnej towarzyszyły ponowne ataki na religię, co spowodowało wybuch nacjonalizmu, klerykalizmu, pogorszenie się relacji międzyetnicznych oraz przekroczenie praw konstytucyjnych. W tym samym czasie wspólnoty religijne skrytykowały państwo za przeszkadzanie w ich działalności, państwową dyskryminację wiernych oraz za naruszanie praw człowieka.

W latach osiemdziesiątych zanotowano wzrost uczuć religijnych wśród Jugosłowian. Umacniająca się opozycja nacjonalistyczna postrzegала Kościół jako

symbol czasów przedkomunistycznych a część wyznawców otwarcie zaadoptowała retorykę nacjonalistyczną. Wraz z pogłębianiem się kryzysu i rozpadem starego systemu wartości prawosławia, katolicyzmu i islamu stały się ważne dla kulturowego i narodowego charakteru oraz dla etnicznej homogenizacji Serbów, Chorwatów i Muzułmanów. Proces eskalacji nacjonalizmu między religiami nie odbywał się jednocześnie i w identycznych okolicznościach. Kryzys na *świętej ziemi* Serbów – Kosowie – w większości zamieszkałej przez Albańczyków, wybuchł we wczesnych latach osiemdziesiątych, sprowokowany przez SCP, która stała się główną podporą serbskiego nacjonalizmu. Coraz częściej kler prawosławny używał języka nacjonalistycznego, próbując odegrać znaczną rolę w Serbii, ale już pod kontrolą nowego komunistycznego przywódcy Slobodana Miloševića. Idee takie jak demokracja, liberalizm, wolność sumienia, zachodnia kultura – elementy nowej tożsamości w Słowenii – widziane były jako obce i antyprawosławne. Cerkiew wspierała próby ponownej centralizacji Jugosławii przez Miloševića, aczkolwiek jej retoryka była antyjugosłowiańska. Otwarte wsparcie secesji Słowenii i Chorwacji przez Watykan, w oczach duchowieństwa SCP było ostatecznym potwierdzeniem sponsorowania przez Watykan *antyserbskiego* i antyjugosłowiańskiego spisku.

Religia w Jugosławii nigdy nie reprezentowała spójnej siły, a walka pomiędzy organizacjami religijnymi w imieniu *swoich* narodów przyczyniła się do nietolerancji a nawet otwartej wrogości między prawosławnymi, katolickimi i muzułmańskimi Jugosłowianami i ostatecznie doprowadziła do rozpadu ich wspólnego państwa.

(tłumaczenie z j. angielskiego: Anna Jagiełło-Szostak)

Summary

Radmila Radić

Religion in a multinational state: the case of Yugoslavia

The main aim of the article is to show the relations among former Yugoslavia and three main religion institutions in this state such as: the Serbian Orthodox Church, the Roman Catholic Church and the Islam Community. The author shows the role of the three mentioned religion institutions in a process of creating Yugoslavia in 1918, development of Yugoslavia between two wars and after the second world war and after breakdown of the country at the beginning of 90 in the XX century.

Author also analyzes the relation among the three religion institutions. Furthermore is proving that during seventy years of existing of Yugoslav state, religion institutions have never been cooperating and that was one of the reason of disintegration of Yugoslavia.